

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1992

VILNIUS 1994

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1992

VILNIUS 1994

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

Год 1992

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1992 metai

VILNIUS . MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA 1994

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija:

V. MERKYS (pirm.), A. TYLA (pirm. pavaduotojas), A. EIDINTAS, V. KAZAKEVIČIUS,
V. MILIUS, L. MULEVICIUS I, G. RUDIS, R. STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Redakcijos adresas:
T. Kosciuškos 30, 2600 Vilnius

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

TAMARA BAIRASAUSKAITE

TOTORIŲ ATGIMIMO TENDENCIJOS VILNIUJE IR VILNIAUS KRAŠTE 1923—1939 METAIS

Ivadas

XX a. pirmojoje pusėje subyrėjo Rusijos imperija, pasikeitė Rytų Europos geopolitinė padėtis. Naujų valstybių formavimasis vienaip ar kitaip palietė etnines bendrijas, istoriškai įsiterpusias į margą gyventojų sudėtį. Etninę savimonę išsaugojusioms bendrijoms nebuvo svetima tautinio atgimimo idėja. Tik šiam dėsningam pavergtų valstybių brandintam reiškiniui tautos branduolys ir etninė bendrija teikia nevienodą prasmę. Patekusios į svetimą geopolitinę ir etnokultūrinę erdvę (istoriografijoje vartojama atotrūkio nuo istorinės tėvynės sąvoka) žmonių grupės, kurias jungia bendra kilmė, papročiai ir kultūra, elgesio ir mąstymo stereotipas, į atgimimo fazę įžengia dažniausiai tuo metu, kai valstybingumo siekianti tauta subrandina palankias sąlygas. Skirtingas visuomeninės, politinės, socialinės raidos lygmuo skatina etnines bendrijas pirmiausia rūpintis kultūros bei etninėmis vertybėmis, aktyvinti pastangas lygiomis teisėmis įsitvirtinti visuomenėje. Nuo etninės bendrijos stiprumo ir susitelkimo priklauso, kiek ji pasinaudos istorijos proceso suteiktomis galimybėmis.

Lietuvos totoriams etninės brandos išmėginimų metas atėjo sulig XX a. pradžioje kilusia nacionalinių judėjimų banga, kuri neaplenkė Rusijoje gyvenančios ar besimokančios totorių inteligentijos. Tada perspektyviausia atgimimo kryptis atrodė bendradarbiauti su giminiškų taurių tautų nacionalinėmis organizacijomis, kurias įkvėpė musulmonų vienijimosi idėjos. Pavieniai asmenys atstovavo bendrijai Rusijos musulmonų organizacijose, o Lenkijoje ir Lietuvoje gyvenančių totorių visuomeninė, politinė ir kultūrinė veikla įgavo labdarą plėtojančių draugijų formą (Lietuvos musulmonų draugija, 1909 m., Vilnius; Varšuvos musulmonų draugija, 1913 m.), būrėsi akademinis jaunimas (Lenkijos musulmonų studentų ratelis, 1907—1910 m. Peterburgas)¹. Pirmieji žingsniai nebuvo itin rezultatyvūs. Tačiau sporadiškai besikuriančios ir glaudžių tarpusavio ryšių nepalaikančios totorių organizacijos pamažu telkė išskaidytą bendruomenę, ugdė būsimojus Lietuvos totorių atgimimo veikėjus.

Po bolševikų perversmo Petrograde įsteigta Lenkijos, Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos totorių sąjunga (1917—1923 m.) 1919 m. persikėlusį į Vilnių². Vien iš jos pavadinimo galima spėti, jog tautinio atgimimo

tikslus tuo metu sąlygojo federalizmo idėjos. Vientisa Lenkija, kuriai priklausytų Baltarusija, Lietuva ir Ukraina, totoriams, ko gero, buvo priimtinausias politinis ir socialinis darinys, nes ateityje leido matyti vieningą, nesusiskaldžiusią bendruomenę istoriškai apgyventose žemėse. Tai, kad aktyviausi jos nariai, palaikydami ryšį su genetiškai giminiškomis tautomis, dalyvavo Azerbaidžano, Idel Uralo, Krymo separatiniuose judėjimuose, netrukde totorių atgimimo centrui pamažu trauktis į senąsias vietas. Keičiantis buvusios imperijos vakarinių pakraščių politinei padėčiai, totorių sąjungos veikla susitelkė Baltarusijoje, Lenkijoje ir Lietuvoje. Tuo metu ji tenkinosi totorių karinių formuočių kūrimu lenkų kariuomenėje³.

Ryšėjant Lietuvos ir Lenkijos geopolitinei padėčiai, į Vilniaus kraštą ėmė grįžti kovose už tiurkų tautų nepriklausomybę dalyvavę totoriai. Lietuvos Mokslų Akademijos bibliotekos rankraštyne saugoma RTFSR užsienio reikalų liaudies komisariato Vakarų skyriaus pažyma, išduota 1920 m. liepos 12 d. *Lietuvos piliečiams* (išskirta autorės.— T. B.), vykstantiems iš Azerbaidžano į Lietuvą per Rusijos teritoriją. Tarp kitų asmenų paminėti Konstantinas Guzman-Sulkievičius (Guzman-Sulkiwicz) ir Leonas Oleškiewičius-Kričinskis (Oleszkiewicz-Krzyżński)⁴. Tai totorių sąjūdžiui nusipelnę K. Sulkievičius ir L. Kričinskis, dalyvavę Krymo ir Azerbaidžano vyriausybės veikloje. Šioms žlugus, jie pasitraukė į gimtuosius kraštus, suvokdami galimybę plėtoti totorių sąjūdį atsikuriančioje Lenkijoje ir Lietuvoje.

Totorių organizuotos veiklos formų diskretumą sąlygojo politinis chaosas, karinė suirutė, nenusistovėjusi besikuriančių valstybių teritorija. Telkimosi iniciatoriai glaudėsi prie jėgų, kurios, jų manymu, galėjo duoti tam tikrų atgimimo garantijų. Lenkijos valstybės link juos pastūmėjo ne tik bendri interesai, istoriniai ryšiai, bet ir teritorinis totorių bendruomenės susiskirstymas. Nustačius Lenkijos, Lietuvos ir Tarybų Rusijos valstybių sienas, 1923 m. galiausiai paaiškėjo bendruomenės geografinė padėtis, demografinės ir socialinės sudėties santykis. Pagrindinė bendruomenės dalis, jos potencialios jėgos — inteligentija, karininkija, buvę Rusijos imperijos valdininkai — atsidūrė Lenkijos pusėje. Balstogės, Naugarduko, Vilniaus vaivadijose, kurios apėmė veik visą totorių gyvenamą arealą, taip pat Palenkėje, Varšuvoje bei Volynėje 1925 m. gyveno apie 6 tūkst. musulmonų⁵. Dauguma jų buvo Lietuvos totoriai. Apie tūkstantį liko Lietuvos pusėje, du tūkstančiai — Tarybų Baltarusijos žemėje⁶. Nuo to laiko prasidėjo „sėslusis“ totorių sąjūdžio laikotarpis, susiformavo nuolatos veikiančios religinės ir pasaulietinės bendruomenės struktūros, imta plėtoti įvairias veiklos formas, siekiant svarbiausio tikslo — įtvirtinti etnokultūrinę egzistenciją.

Aptariamojo laikotarpio keliamo klausimo istoriografija negausi. Iš tikrųjų rimtai galima kalbėti apie vieną autorių — totorių kilmės Lenkijos istoriką Alį Miskiewičių (Miśkiewicz). Jo nepaprastai kruopščiai parengtoje monografijoje, straipsniuose atsispindi pagrindinės tarpukario Lenkijoje gyvenusios bendruomenės atgimimo problemos, iškilios asmenybės, jų pastangų rezultatai⁷. Vilniaus krašto totoriai bendrame Lenkijos valstybės visuomeninio gyvenimo kontekste traktuojami kaip neatiskiriama ir netgi svarbiausia bendruomenės dalis. Kronikiškai santūriai

totorių gyvenimą XX a. pirmojoje pusėje aprašo P. Boravskis (Borawski) ir A. Dubinskis (Dubiński), jų teisinę padėtį aptaria J. Sobčakas (Sobczak)⁸.

Kadangi yra išsami, faktinės medžiagos, archyvų dokumentų prisodrinta studija, sunku pretenduoti pasakyti daugiau už paminėtus tyrinėtojus. A. Miskievičius surinko ir panaudojo Varšuvos archyvuose sukauptą medžiagą, prieškarinio leidinio, totorių bendruomenės leistą periodiką, mokslinę ir religinę literatūrą, privačių asmenų informaciją. Į jo akiratį nepateko tik Lenkijos totorių kultūros ir švietimo sąjungos Vilniaus skyriaus vadovybės ataskaitos Vilniaus miesto viršininkui, saugomos Lietuvos valstybiniame archyve. Jos leidžia patikslinti kai kurias totorių veiklos Vilniuje ir Vilniaus krašte detales, tačiau bendro vaizdo nekeičia. Beje, A. Miskievičius naudojosi viena kita ataskaita, skelbta „Życie tatarskie“ puslapiuose. Tyrinėtoji mažai žinomas totorių organizacijų veiklos laikotarpis Vilnių ir Vilniaus kraštą grąžinus Lietuvai.

Kitas klausimas — Lietuvos totorių pilietinės ir politinės orientacijos apibūdinimas. Rašydamas apie laikotarpį, kurį lietuvių ir lenkų istoriografija traktuoja skirtingai, A. Miskievičius ypatingą dėmesį skiria totorių polonistinėms nuotaikoms ir aspiracijoms. Negalima teigti, kad jis būtų neteisus. Bet autoriaus neverčia susimąstyti prieštaringa dirbtinai suskaldytos bendruomenės padėtis. Keletą šimtmečių ją jungė vientisas arealas ir pavaldumas vienai aukščiausiajai valdžiai. Po Pirmojo pasaulinio karo jos nariai atsidūrė trijose valstybėse, o tai negalėjo neveikti jau susiformavusio tapatumo ir etnosocialinės orientacijos. Totoriams būdingas politinis lojalumas ir konformistinės nuostatos buvo gana stiprus veiksnys, sąlygojantis jų visuomeninę poziciją ir elgesį. Lenkų istoriografijoje vienareikšmiškai vertinamos totorių atgimimo tendencijos iš tikrųjų neleidžia kalbėti apie suskaidytos bendruomenės susijungimą, išlikimą ir etninį saugumą. Žvelgiant iš jos pačios pozicijų, tai buvo viena svarbiausių istorinių problemų.

Straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama Lietuvos totorių sąjūdžio Vilniuje ir Vilniaus krašte apraiškoms bei tendencijoms, sėkmėms ir nesėkmėms aptarti, mėginimams rasti kontaktų su Lietuvos Respublikoje gyvenusiais tautiečiais, problemoms, iškilusioms Vilnių ir Vilniaus kraštą grąžinus Lietuvai. Lietuvių istoriografijoje šie klausimai apskritai nebuvo keliami.

Būtina nurodyti labai ribotus šaltinius. Daug medžiagos apie totorius žuvo Antrojo pasaulinio karo metais, tad tenka apsiriboti dokumentais, išlikusiais Lietuvos archyvuose: tai Lenkijos totorių kultūros ir švietimo sąjungos ataskaitos, Vilniaus Stepono Batoro universiteto dėstytojų asmens bylos, Vilniaus miesto ir apskrities viršininko įstaigos, Vyriausybės įgaliotinio Vilniaus miestui ir sričiai, Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos Kultūros reikalų departamento dokumentacija. Taip pat naudotasi Totorių sąjungos leidžiama periodika ir literatūra, minėtais lenkų istorikų darbais.

Totorių organizacijų steigimo Vilniuje problemos

Sąjūdžio jėga ir atrama buvo Vilniaus krašto totoriai, pasiryžę grąžinti Vilniui istorinio LDK tautinių mažumų centro reikšmę. Totorių ryšius su kraštu sąlygojo jų istorinės ir kultūrinės aspiracijos. Bendrija telkėsi ten, kur išliko jos materialinės ir dvasinės šaknys — musulmonų parapijose. Parapijos sąvoka reiškė ne vien teritoriją, kurios gyventojus jungė konfesijos šventykla. Ji veikia buvo ašis ir aplink ją sukosi religinis, socialinis, net ūkinis totorių gyvenimas. Ano meto Lenkijos valstybėje žinoma 18 musulmonų parapijų: Vilniaus vaivadijoje — Daubutiškių, Dokšicų, Keturiasdešimt Totorių kaimo, Medilo, Nemėžio, Vydžių, Vilniaus, Naugarduko vaivadijoje — Yvijos—Muraučiznos, Klecko, Liachovičių, Lovčių, Naugarduko, Nekrašiūnų, Osmolovo, Balstogės vaivadijoje — Bohonikų, Krušnianų parapijos ir atskira Varšuvos parapija⁹. Tai buvo tiek senieji, tiek XIX a. susiformavę totorių gyvenamieji centrai.

Apie Lietuvos totorių demografinę sudėtį išliko tik vienas šaltinis — Vilniaus Muftijato 1935 m. atliktas surašymas. Jo originalas dingio kartu su kitais Muftijato dokumentais, bet duomenis paskelbė L. Kraviecas brošiūroje, skirtoje Naugarduko ir Vilniaus vaivadijų bendrojo lavinimo mokyklų mokytojams. Surašymas parodė, kad Vilniaus vaivadijoje Ašmenos, Breslaujos, Dysnos, Molodečno, Pastovių, Švenčionių, Trakų, Vilniaus apskrityse gyveno 1077 vyrai ir 1120 moterų totorių, Naugarduko vaivadijoje Baranovičių, Lydos, Naugarduko, Nesvyžiaus, Slonimo, Stolbcų, Ščiūčino, Voločino apskrityse — 1237 vyrai ir 1295 moterys, Balstogės vaivadijoje Augustavo, Balstogės, Gardino, Sokulkos, Volkovysko apskrityse — 305 vyrai ir 178 moterys. Be jų, Palenkės vaivadijoje gyveno 37, Varšuvoje — 22 Lietuvos totoriai¹⁰. Duomenų patikimumas dėl jų unikalumo sunkiai nustatomas. Galima tik spėti, kad totorių organizacijos, siekdamos susikačiuoti visus negausios bendruomenės narius, į statistiką įtraukė suaugusius asmenis ir nepilnamečius vaikus. Žinios į Muftijatą, matyt, keliavo iš parapijų ir, ko gero, buvo pateikiamos tiek raštu, tiek žodžiu. Toks statistikos rinkimo būdas neapsaugo nuo paklaidų. Bent jau A. Miskievičiaus manymu, Varšuvos totorių skaičius netikslus, jų būta daugiau¹¹. Mums svarbu, kad veik visi totoriai gyveno ginčijamose žemėse, tarpukario laikotarpiu patyrusiose Lenkijos įtaką, ir atgimimo veikėjai negalėjo šio veiksnio ignoruoti.

Kultūriniam ir religiniam sąjūdžiui vadovavo Varšuvos ir Vilniaus grupės, tarpais bendradarbiavusios, tarpais nesutarusios dėl esminių atkuriamojo proceso klausimų. 1923 m. pabaigoje statutą įregistravo Varšuvos musulmonų sąjunga (pirmininkas Abdula Hamidas Churamovičius). Jos atkūrimo iniciatoriai buvo O. Fazlejevas, A. Poltoržickis, D. Tuhana Mirza Baranovskis, sudarę pirmąją Sąjungos tarybą. 1922 m. atkurtoje Vilniaus musulmonų bendruomenėje tvarkėsi Dvasinė valdyba, kurios pirmininkas buvo Vilniaus Stepono Batoro universiteto profesorius S. Bazarevskis, nariai — papulkininkis S. Kiazbekas, teisėjas L. Najman Mirza Kričinskis, generolas A. Romanovičius¹².

Abi organizacijos kartu parengė totorių teisinės ir visuomeninės padėties Lenkijos Respublikoje įtvirtinimo programą. Jų lyderiai pasirašė pirmąjį bendrą kreipimąsi į Lenkijos prezidentą (1923 m. gegužės 5 d.), kuriame prašė leisti įsteigti aukščiausiąjį musulmonų konfesijos valdymo organą Muftijatą su nuolatine rezidencija Vilniuje, sureguliuoti valstybės ir konfesijos teisinius santykius, pripažinti jos religinę priklausomybę Konstantinopolio kalifui, skirti lėšų dvasininkams ir šventykloms išlaikyti, įsteigti valstybinę musulmonų mokyklą Vilniuje, sudaryti sąlygas Vilniaus universiteto ir Turkijos aukštųjų mokyklų musulmonų studentams pasikeitimo tvarka pasirengti teologinei ir diplomatinei veiklai¹³.

Dalis šio projekto pozicijų dėl įvairių priežasčių pasidarė neaktualios, tačiau pagrindinė mintis — įteisinti musulmonų konfesiją, spręsti specifines totorių jaunimo švietimo problemas, ugdyti tautinę inteligentiją — kartojosi vėlesnėse programose ir išliko visą kultūros bei švietimo sąjūdžio laikotarpį.

Pirmieji bendrų pastangų rezultatai buvo pasiekti 1925 m. pabaigoje, kai Vilniuje susirinko Visos Lenkijos musulmonų bendruomenių delegatų suvažiavimas. 58 dalyviai nutarė įkurti dvi totorių organizacijas. Musulmonų religinei sąjungai atstovauti turėjo Muftijatas. Šią idėją uoliai propagavo A. Achmatovičius. Kita, pasaulietinė, organizacija — Lenkijos Respublikos totorių kultūros ir švietimo sąjunga — būrė inteligentiją, siekusi atverti vartus į mokslo ir kultūros pasaulį. Suvažiavimas paskelbė musulmonų konfesijos autokefaliją ir išrinko muftį — filosofijos daktarą Jokubą Sinkievičių (Jakub Szynekiewicz). Pagal islamo kanonus jis buvo tinkamiausia aukščiausiojo musulmonų dvasininko kandidatūra, turėjusi teisę spręsti teisės ir tikybos klausimus. Tai rodo trumpas J. Sinkievičiaus gyvenimo aprašymas. Jis gimė 1884 m. balandžio 16 d. Minsko gub. Baranovičių aps. Liachovičių miestelyje. Buvo ketvirtas iš penkių Suleimano Sinkievičiaus ir Fatimos Bohuševičiūtės vaikų. Baigęs Minsko realinę mokyklą, mokėsi Peterburgo technologijos institute. Neišklausęs viso kurso, pasirinko Peterburgo universiteto Rytų kalbų fakultetą, čia dalyvavo nelegalioje Lenkijos musulmonų studentų organizacijoje. Kilus karui, buvo pašauktas į kariuomenę. 1918—1919 m. gyveno Kryme, vėliau mokėsi Berlyno universitete. 1925 m. jį baigė ir gavo filosofijos daktaro laipsnį. Buvo Sariato žinovas, mokėjo arabų, turkų, vokiečių, prancūzų, rusų, baltarusių, lenkų ir lietuvių kalbas¹⁴. J. Sinkievičiaus išsimokslinimas buvo vienas svarbiausių kriterijų renkant muftį iš kelių kandidatų. 1926 m. muftis atvyko į Vilnių ir liko jame iki Antrojo pasaulinio karo pradžios.

Musulmonų bendruomenės atstovų suvažiavimas buvo rimtas žingsnis, padėjęs realų totorių atgimimo pagrindą. Atsiradus religiniam centrui, musulmonų konfesija Lenkijoje deklaravo savarankiškumą, valstybės valdžia neprieštaravo tam, priešingai, sutiko paremti islamo išpažinėjus finansiskai, padėti užmegzti ryšius su musulmonų pasauliu. Atrodė, kad konfesijos reikalai klostosi kuo puikiau. Suvažiavimas sudarė teisinę komisiją, pavedė jai parengti Musulmonų religinės sąjungos statutą, nustatyti jos struktūrą, valdymo organų teises ir pareigas, apibrėžti santykius su Lenkijos vyriausybe.

Nors vyriausybė buvo nusiteikusi tolerantiškai, statutą totoriai rengė dešimt metų. Padėtį komplikavo įtempti Muftijato bei Totorių kultūros ir švietimo sąjungos Centro tarybos santykiai. Diskusijas ir tam tikrą totorių bendruomenės skilimą sukėlė atkaklus Centro tarybos siekimas apriboti muftio kompetenciją, taip pat skirtingas Jokūbo Šinkievičiaus ir brolių Olgierdo ir Leono Kričinskių — įtakingiausių kultūros ir švietimo sąjungos veikėjų — požiūris į musulmonų atgimimo problemas. Konflikto esmė smulkiai aprašyta A. Miskievičiaus darbe¹⁵.

Kelių statuto variantų parengimą ir svarstymą vainikavo 1936 m. balandžio 21 d. Seime priimtas įstatymas dėl Musulmonų religinės sąjungos ir 1936 m. rugpjūčio 26 d. Lenkijos Respublikos Ministrų Tarybos nutarimas dėl Lenkijos Respublikos Musulmonų religinės sąjungos statuto pripažinimo¹⁶. Pagal statutą, kurį rengė kvalifikuoti totorių teisininkai, konfesijos valdžia priklausė muftiui ir Aukščiausiajai musulmonų kolegijai, renkamiems Visos Lenkijos elekciniame kongrese. Muftio kadencija numatyta iki gyvos galvos, kolegijos — penkeriems metams. Religinė ir pasaulietinė totorių organizacijos pasiekė kompromisą ir susitarė į kolegiją įtraukti du dvasininkus ir du pasauliečius. Kartu buvo pripažintas totorių religinių ir visuomeninių interesų bendrumas.

Muftis buvo įpareigojamas spręsti tik su tikyba, religine praktika, teise ir organizacija susijusias problemas, atstovauti Lenkijos musulmonams kituose kraštuose. Aukščiausiajai musulmonų kolegijai suteikta teisė siūlyti kandidatus muftio pareigoms, spręsti konfesinės bendruomenės finansinius, turtinius, organizacinius, švietimo ir kai kuriuos šeimos teisės klausimus¹⁷.

1938 m. sausio 1 d. Vilniuje sukvietas Visos Lenkijos I musulmonų kongresas išrinko Aukščiausiąją musulmonų kolegiją. Jos nariais tapo imamas Ali Voronovičius, baigęs teologijos mokslus Kairo al Azharo universitete, imamas Aleksandras Krinickis, taip pat du pasauliečiai — teisėjas Olgierdas Najman Mirza Kričinskis ir buvęs muftio pavaduotojas Jokūbas Romanovičius. Kolegijos narių pavaduotojais išrinkti imamai Jachija Miskievičius, Lucijanas Muchlia, taip pat Konstantinas Murza Murzičius ir Stefanus Mustafa Romanovičius¹⁸. Pagal Musulmonų religinės sąjungos statutą muftiu liko J. Šinkievičius.

Pasaulietinė organizacija — Lenkijos Respublikos totorių kultūros ir švietimo sąjunga (toliau — Totorių sąjunga) oficialiai pradėjo gyvuoti 1925 m., tačiau Vilniaus skyriaus nariai savo veiklos pradžia laikė 1921 metus¹⁹. Vilniečiai aiškiai mėgino įrodyti, kad kultūros ir švietimo sąjunga tęsė vietinės religinės bendruomenės pastangas vienyti tautiečius.

Totorių sąjungos nariai, kaip rodo pirmininko ataskaitos, pabrėžtinai atsiribojo nuo politinės veiklos, santykiuose su Lenkijos vyriausybe pasirinko lojalumo principą²⁰. Nors ši nuostata aiškiai ir nesuformuluota, tačiau atsispindėjo sąjungos statute, kurio projektą parengė A. Poltoržickis. Antrasis statuto paragrafas Totorių sąjungos tikslą apibrėžė taip: „Lenkijos Respublikos totorių kilmės gyventojų vienijimasis, sąjungos narių ekonominių, kultūrinių ir profesinių interesų gynimas bei rėmimas, jų intelektualinio lygio kėlimas“. Tikslui pasiekti numatytos priemonės

aiškiai rodė, kad daugiausia dėmesio manyta skirti švietėjiškam darbui ir ekonominės padėties klausimams spręsti. Pasizadėta steigti jaunimo auklėjimo mokyklas, plėtoti leidybą, rinkti visas sritis apimančią statistiką, rūpintis krašte ir užsienyje gauti lėšų sąjungai remti. Materialinei ir turtinei padėčiai pagerinti — teikti totoriams neprocentinį kreditą, gražinamų ir negražinamų paskolų, įsigyti, parduoti ir keisti nekilnojamąjį turtą, kuriuo galėtų naudotis visi sąjungos nariai, steigti biurus, bibliotekas, kooperatyvus, valgyklas, labdaros įstaigas²¹.

Veiklos programa, matyt, turėjo patraukti didesnę dalį bendruomenės narių, šiaip silpnai besidominčių intelektualiniu atgimimu, bet suinteresuotų pagerinti savo materialinę padėtį. Galbūt dėl šios priežasties statute mažiau atsispindėjo etninės bendrijos specifinės problemos.

Totorių sąjungos struktūra taip pat nebuvo sudėtinga. Ją turėjo sudaryti Centro taryba, išrinkta 1928 m. gruodžio 26 d. Visos Lenkijos totorių kultūros ir švietimo sąjungos skyrių delegatų suvažiavime. Jame dalyvavo 26 atstovai iš 20 skyrių. Aktyviausias buvo Vilniaus skyrius, iškėlęs prelegentus, parengęs pagrindinius suvažiavimo klausimus. Į Centro tarybą buvo išrinkti: Olgierdas Kričinskis — pirmininkas, Ibrahimas Šehidevičius — pirmininko pavaduotojas, nariai: Abrahamas Aleksandrovičius, Suleimanas Bohdanovičius, Vasanas Girėjus Džabagi, Aleksandras Jakubovskis, Konstantinas Kričinskis, Leonas Kričinskis²². Centro tarybos, kaip ir Muftijato, rezidencija buvo Vilniuje.

Per visą gyvavimo laikotarpį Totorių sąjungos skyrių delegatų suvažiavimai rinkosi dar du kartus — 1930 m. spalio 10 d. ir 1932 m. vasario 14 d. Pavyko nustatyti, kad Vilniaus skyriui 1933 m. priklausė 65, 1935 m. — 24 nariai. Nuo 1926 m. jam vadovavo Stefanas Bazarevskis, be to, valdybai priklausė Konstantinas Achmatovičius, Nina Bazarevska, Konstantinas Murza Murzičius, Stefanas Tuhana Baranovskis, Ali Voronovičius. Skyriaus vadovybė keitėsi kas treji metai, bet dažniausiai ją sudarė tie patys asmenys. 1928 m. skyriui vadovavo Jokūbas Romanovičius, 1930, 1935, 1938 — vėl Stefanas Bazarevskis, 1931, 1932, 1934 — Leonas Kričinskis, 1933 m. — Bohdanas Achmatovičius²³.

Kadangi totorių atgimimo sąjūdyje ryškiausia pėdsaką paliko Vilniuje susitelkusios organizacijos, joms ir skirsime daugiausia dėmesio. Periferijų skyriai nebuvo tokie aktyvūs.

Savarankišką totorių atgimimo sąjūdžio atšaką sudarė jaunimas, kuris sunkiau pritapo prie įtakingų Sąjungos veikėjų įgyvendinamos programos. Jaunajai kartai telktis iš dalies trukdė tai atsinaujinanti, tai gėstanti veikla. Tik 1934 m. totorių kilmės Vilniaus jaunimas įkūrė savo organizaciją — Totorių jaunimo būrelį, kurio iniciatoriai, nors ir palaikė ryšius su Totorių sąjungos Centro taryba, tačiau ieškojo savarankiškų veiklos formų. Jaunimo būrelis daugiausia rūpinosi kurti periferijos organizacijas. Per trumpą laiką jo skyrių atsirado Desiatnikuose, Ivanove, Klecke, Liachovičiuose, Mire, Muraučiznoje, Nemėžyje, Ordoje, užsimezgė ryšiai su Varšuvos jaunųjų orientalistų organizacija, Rumunijoje ir Turkijoje gyvenančiais totoriais. 1937 m. Vilniaus organizacija jau atliko jaunimo sąjungos Centro tarybos funkciją, jungė 10 periferijos skyrių, turėjusių 300 narių. Totorių jaunimo būrelio pirmininku nuolat buvo ren-

kamas Edygė Sinkievičius — tolimas muščio giminaitis. 1937 m. Centro taryboje, be jo, buvo pirmininko pavaduotojai Suleimanas Aleksandrovičius, Alė Smaikievičius, sekretorė Eva Muchuvna, korespondencijos referentas Jachija Asanovičius, spaudos ir propagandos referentas Ismailas Tuhan Baranovskis, narys Samilis Alejjevičius²⁴.

Taigi tarpukariu Lietuvos totoriai Vilniuje turėjo net tris organizacijas: religinę, pasaulietinę ir jaunimo, kurios paliko gana ryškių pėdsakų.

Pagrindinės veiklos kryptys

Totorių sąjungos Vilniaus skyriuje susitelkė veikliausi bendruomenės atgimimo idėjos puoselėtojai, kurie savo švietėjišką misiją vertino iš išsimokslinusios visuomenės grupės pozicijų. Sąjūdžio elitą sudarė inteligentija, aukštieji valdininkai ir karininkai. S. Bazarevskis pranešimuose Vilniaus miesto viršininkui nuolat pabrėždavo, kad jo vadovaujamame skyriuje renkasi „žmonės inteligentiški, užimantys pareigas valstybinėse ir privačiose tarnybose, veik visi gerai materialiai aprūpinti“²⁵.

Išsimokslinusių totorių sluoksnis buvo negausus. J. Tochtermano apskaičiavimais, sudarė apie 14%²⁶, tačiau jų balsas tautiniame sąjūdyje skambėjo garsiai. Siaurą asmenų ratą siejo kilmės, giminystės, socialiniai ryšiai ir suponavo bendrus interesus. Jų sąsajas ir aspiracijas atskleidžia totorių elitui priklausiusių asmenų kad ir fragmentiški gyvenimo aprašymai. Antai Vilniaus krašte gimęs S. Bazarevskis aukštuosius mokslus ėjo Rygos politechnikos institute, kurį baigė įsigydamas agronomijos magistro diplomą. Vėliau studijavo Getingeno universitete (Vokietijoje), ten jam buvo suteiktas filosofijos daktaro laipsnis. Vilniaus Stepono Batoro universitete dėstė žemės ūkio chemiją ir mikrobiologiją ir gavo profesoriaus vardą²⁷.

Ne viena inteligentų karta užaugo totorių Achmatovičių šeimoje. Aleksandras Achmatovičius, gimęs 1865 m. Ašmenos apskr. Bergališkių dvare, buvo Rusijos imperijos Valdančiojo Senato civilinio departamento prokuroras. Lenkijos Respublikoje ėjo Apeliacinio ir kasacinio teismo prokuroro pareigas. Jis aktyviai rėmė musulmonų sąjūdį pirma Rusijoje, vėliau Lenkijoje, buvo minėtos Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos ir Ukrainos totorių sąjungos pirmininkas. Kaip ištikimas J. Pilsudskio šalininkas, padarė politinę karjerą: kurį laiką vadovavo Vidurio Lietuvos Teisingumo departamentui, nepartinis blokas iškėlė jį kandidatū, ir buvo išrinktas į Lenkijos Respublikos seimą. Vadovavo Musulmonų religinės sąjungos statuto rengimui²⁸.

A. Achmatovičiaus sūnus Osmanas, 1889 m. gimęs tame pačiame šeimos dvare, mokėsi Peterburgo Pažų korpuse, Kalnakasybos institute. 1917 m. uždarius jį, dirbo anglies kasyklose. Vėliau Vilniaus Stepono Batoro universitete baigė Gamtos ir matematikos fakultetą, toliau studijavo Oksfordo universitete, nuo 1933 m. paskirtas Varšuvos universiteto profesoriumi²⁹. Kitas sūnus Leonas (g. 1894 m.) taip pat mokėsi

Pažų korpuse ir Karo medicinos akademijoje; jam suteiktas medicinos daktaro laipsnis, dirbo ordinatoriumi Vilniaus Šv. Jokūbo ligoninėje³⁰.

Ko gero, iškiliausios totorių atgimimo sąjūdžio asmenybės buvo broliai Olgierdas ir Leonas Najman Mirza Kričinskiai. O. Kričinskis, politikos ir visuomenės veikėjas, teisininkas ir žurnalistas, gimė 1884 m. Vilniuje, mokėsi Peterburgo universiteto Teisės fakultete, 1918 m. bendradarbiavo su generolu M. Sulkievičiumi, Krymo respublikos vyriausybėje rūpinosi teisėtvarkos reikalais, 1919—1920 m. Azerbaidžano respublikos vyriausybėje ėjo viceministro pareigas, nuo 1928 m.—Totorių kultūros ir švietimo sąjungos Centro tarybos pirmininkas, 1930 m. išrinktas į Lenkijos Respublikos seimą, nuo 1932 m.—Lenkijos Aukščiausiojo teismo prokuroras, 1933 m.—Varšuvos musulmonų bendruomenės pirmininkas³¹.

L. Kričinskis, politikos, visuomenės veikėjas, bibliografas, publicistas, orientalistas, gimė 1887 m. Vilniuje. Studijavo teisę Peterburgo universitete, kartu su broliu dalyvavo Azerbaidžano ir Krymo vyriausybių veikloje. Buvo vienas pagrindinių Lenkijos Respublikos totorių kultūros ir švietimo sąjungos steigėjų, kelis kartus rinktas jos Vilniaus skyriaus pirmininku. Nuo 1934 m. paskirtas Zamoscės srities teismo vicepirmininku, nuo 1935 m.—Gdynės srities teismo vicepirmininkas. 1939 ar 1940 m. sušaudytas vokiečių³². Be bendrų tautinių interesų, Achmatovičių ir Kričinskių šeimas siejo giminystės ryšiai: brolių Kričinskių motina kilusi iš Achmatovičių giminės, brolių Achmatovičių motina — iš Kričinskių giminės.

Įdomu, kad totorių sąjūdyje pagal dalyvavimo mastą svarbiausią vietą užėmė viena profesinė grupė — teisininkai. Jurisprudencijos specialistai buvo ne tik paminėti asmenys. Žinoma, jog vienokią ar kitokią veiklą plėtojo Vilniaus srities teismo teisėjas Konstantinas Achmatovičius, buvęs Vilniaus apeliacinio teismo teisėjas Bohdanas Achmatovičius, Lydos srities teismo tardytojas Iskanderas Achmatovičius, Suvalkų srities teismo prokuroras Janas Bučackis, Vilniaus advokatai Konstantinas ir Maciejus Bairaševskiai, Pinsko srities teismo prokuroras Konstantinas Murza Murzičius, Bresto apskrities Maloritos miesto teisėjas Suleimanas Murza Murzičius, Rovno miesto teisėjas Stefanas Romanovičius, Vilniaus apeliacinio teismo prokuroras Konstantinas Sulkievičius³³. Šis reiškinys neturėtų stebinti, nes, be karininko profesijos, tarp totorių populiariausia buvo teisininko specialybė.

Toks istoriniuose tyrinėjimuose retai naudojamas šaltinis, kaip trumpas gyvenimo aprašymas, akivaizdžiai rodo, kad tautinio sąjūdžio iniciatoriai ir vadai priklausė elitui. Bet ne mažiau svarbu ir tai, jog, būdami aktyvūs sąjūdžio dalyviai, išsilavinę jos nariai galėjo paveikti paprasto totoriaus žemdirbio ar amatininko savivoką. Kilmės ir tikybos suformuotas identitetas tūnojo giliai paslėptas. Sąmoningai plėtojama kultūrinė ir šviečiamoji veikla turėjo išjudinti ir paliesti vieną po kitos totorių bendruomenės socialines grupes.

Prisiminkime, kad kultūros ir švietimo sąjunga savo misiją pradėjo be jokios praeities atramos, ji iš naujo turėjo kurti visam civilizuotam pasauliui būdingą tautos kultūros vertybių sistemą. Tik tarpukariu atsiranda totorių leidžiamų ir jiems skirtų periodinių leidinių, pradėta kaupti

ir saugoti muziejų, archyvų rinkinius ir, kas visų svarbiausia, atsigręžta į praeities tyrinėjimus.

Tai, kad totoriai sugebėjo įsteigti ir išlaikyti du periodinius leidinius, rodo buvus išsilavinusią etninę bendruomenę. Varšuvoje nuo 1930 iki 1937 m. su pertraukomis ėjo Vasano Girėjaus Džabagi redaguojamas „Przegląd Islamski“ (Islamo apžvalga). Anot I. Reichmano, tai buvo gana žemo lygio misionieriškas propagandinis leidinys³⁴. Tačiau rašantys apie totorių praeitį autoriai skelbė jame savo straipsnius, o tai ne mažiau svarbu už pastangas propaguoti islamą Lenkijoje. Panašaus lygio buvo vilniečių leidžiamas „Zycie tatarskie“ (Totorių gyvenimas), kuris ėjo 1934—1939 m. Jo programa labiau atspindėjo pasaulietinius bendruomenės interesus. Redaktorius Stefanus Tuhanas Baranovskis, stengdamasis prisitaikyti prie visų sluoksnių intelektualinio lygio, pasirinko universalų, kiek eklektišką medžiagos pateikimo principą. Leidinyje atsirado vietos archyvinėms publikacijoms ir straipsniams iš totorių praeities, arabų pasaulio istorijai ir dabarčiai, tikybos klausimams, pedagogikos ir medicinos žinioms, ūkiniam patarimams, bendruomenės gyvenimo kronikai. Nuo 1939 m. skelbiama žinučių apie totorių padėtį Lietuvoje.

Tačiau leidybinės veiklos suklestėjimas buvo susijęs ne su periodika, bet su mokslinėmis studijomis. Jų įkvėpėjas, siela ir įgyvendintojas buvo L. Kričinskis, sutelkęs bendraminčius ir įtraukęs į rašančiųjų apie Lietuvos totorius orbitą lenkų istorikus bei orientalistus. Jo parengtas ir 1932 m. Vilniuje išleistas pirmasis „Rocznik Tatarski“ (Totorių metraštis) tomas, aišku, negali būti pavadintas vien moksliniu, nes neprilygo ir neturėjo prilygti akademiniam leidiniam. Sudarytas iš įvairių straipsnių apie totorių praeitį ir dabartį, kalbą ir tikyba, pranešimų, recenzijų, bibliografijos, šiokių tokių dokumentų publikacijų, apmąstymų, poezijos, visuomeninio gyvenimo kronikos, metraštis turėjo atspindėti viską, ką tuo metu galima buvo pasakyti apie Lietuvos totorius. Daugiausia paskelbta totorių kilmės autorių darbų, be jų, įdėta T. Kovalskio, T. Strykieniū-Korzono (Strykienicz-Korzon), H. S. Šapšalo straipsnių, J. Talko-Hrincevičiaus (Talko-Hryniewicz) recenzija³⁵.

Antrojo tomo, išleisto 1935 m. Zamoscėje, koncepcija liko nepakitusi. Pagrindinę vietą jame užėmė L. Kričinskio darbas apie totorių ryšius su musulmonų Rytai. Tačiau, palyginti su pirmuoju tomu, šiame metraštyje daugiau profesionalių mokslininkų darbų. O. Gurkos (Górka), A. Zajončkovskio (Zajczkowski), T. Stanišo (Stanisz), T. Strykieniū-Korzono (Strykienicz-Korzon) straipsniai rodo ypatingą lenkų orientalistų susidomėjimą Lietuvos totoriais, kuris, matyt, atsirado L. Kričinskio pastangomis³⁶.

Bet svarbiausia L. Kričinskio pergalė, įprasminusi visą jo leidybinę veiklą, buvo Stanislovo Kričinskio monografija „Lietuvos totoriai“, išėjusi 1938 m. trečiajame metraščio tome ir vis dar tebesanti vertingiausiu apibendrinamuoju šios srities darbu tiek conceptualiniu, tiek faktografiniu aspektu³⁷. Kaip tik L. Kričinskis paskatino jaunąjį istoriką, plačiai besidomintį Lenkijos praeitimi, atsidėti specialiai studijai, leido jam pasinaudoti savo surinkta medžiaga, lydėjo kelionėse po totorių gyvenvietes. Pats daug rašydamas istorijos klausimais, L. Kričinskis puikiai

suprato, kad tik profesionaliai pasirengęs, gabus ir giliai jaučiantis savo istorines šaknis žmogus galės parašyti išsamų veikalą apie nedidelę etninę bendruomenę, kuri šiaip jau mažai ką domino. Išlikę L. Kričinskio laišškai S. Kričinskiui, kupini geranoriškų skatinimų, dalykiškų patarimų, pagyrimo žodžių, rodo, kaip puikiai šis totorių atgimimo idėjų puoselėtojas suprato, kad ir mažai tautai būtina turėti parašytą istoriją³⁸.

Spausdintas žodis nebuvo vienintelis būdas, kuriuo atgimstantys totoriai mėgino įtvirtinti savo egzistenciją. Ne mažiau svarbu buvo sukaupti kad ir negausias, tačiau reikšmingas materialinių ir dvasinių vertybių kolekcijas. L. Kričinskio iniciatyva 1929 m. Vilniuje buvo įkurtas Totorių muziejus, kurio rinkiniai sudaryti iš privačių asmenų dažniausiai dovanotų vertingų ir ne tokių reikšmingų eksponatų. Muziejus turėjo Korano, kurį Adomas Čartoriskis (Czartoryski) dovanojo totoriui Jokūbui Juzefovičiui, rankraštį, XVIII a. vėtinės ir turkų kilmės Koranų, religinių knygų rankraščių, XVI ir XVIII a. dokumentų originalų, įrodančių totorių teisę į dovanotas žemes, daugybę fotonuotraukų, arabiškų monetų kolekciją. Visi eksponatai išvardyti specialiai išleistame kataloge³⁹. Iki 1934 m. muziejaus kolekcija buvo papildoma pirmiausia Koranų, kitabų, tedžvidų, chamailių rankraščiais, kitais religinio turinio rankraščiais, kuriuos sudarė 1815 m. islamo pagrindų išdėstymas lenkų kalba, maldos, turkų kalba parašytas himnas, turkų kalbos žodžių ir posakių vertimas į baltarusių kalbą (datuojama 1836 m.). Muziejus taip pat turėjo 1616 m. Čiževskio „Alfurkano“ ir 1630 m. Azulievičiaus „Apologijos“ atspaudus⁴⁰. Kuklus archyvas pradėjo gyvuoti 1931 m. Jį sudarė 50 XVI—XVII a. įvairių dokumentų, tarp jų — Lenkijos karalių privilegijos totoriams. Tiek muziejaus, tiek archyvo rinkiniai tilpo Muftijate (Aušros vartų, 7) ir rūpėjo tik totoriams. Vilniaus visuomenė jais nesidomėjo⁴¹. L. Kričinskiui visam laikui išvykus iš Vilniaus, rinkiniai nebuvo papildomi, o 1940 m. tarybiniai okupantai pasistengė, kad jie dingtų negrįžtamai.

Šviesuomenė nesitenkino vien rašytiniais darbais, siekė plėtoti viešokias ar kitokias mažytės bendruomenės švietimo formas. Labai populiarios buvo viešos paskaitos, dažniausiai skirtos Rytų šalių, Lietuvos totorių, religijos istorijai. Jose dalyvavo Vilniaus, Lenkijos universitetų profesoriai, Totorių sąjungos veikėjai. Iš keleto išlikusių paskaitų skelbimų fragmentų galima spręsti apie kryptingas ir nuoseklias pastangas ieškoti vietos totorių sąsajų su musulmonų kultūra ir, priešingai, — orientalistikos elementų lenkų kultūroje. Antai 1931 m. Totorių sąjungos Vilniaus skyriaus klube Šv. Mikalojaus skersgatvyje, 5 nuskambėjo A. Achmatovičiaus referatas „Mahometas — moterų gynėjas“, H. S. Sapšalo — „Kada ir dėl ko totoriai Lenkijoje prarado gimtąją kalbą“, O. Kričinskio — „Statistika, geografinė ir dvasinė islamo vienybė“. Itin daug paskaitų skaitė L. Kričinskis⁴². Poznanės universiteto docentas dr. T. Vetulani (Wetulani) dalijosi įspūdžiais iš kelionės po Turkiją, prof. J. Wieżinski (Wieżyński) skaitė filologijos paskaitų ciklą „Selimas ir Hania kaip simboliai“, „Lietuvos totoriai ir lenkų literatūra“, dr. J. Stankievičius (Stankiewicz) kalbėjo apie musulmonų religinę literatūrą ir XVI a. kitabus, Lenkijos orientalistų sąjungos narys V. Zimnickis (Zimnicki)

pasakojo apie Turkijos atgimimą⁴³. S. Kričinskis 1936 m. darytame pranešime gvildeno tiurkų tautų kultūros klausimus⁴⁴.

Kiekvienas sąjungos skyrius laikė savo pareiga kaupti bibliotekėles. Jų fondai buvo kuklūs ir negausūs, kiek prašmatnesnę turėjo Vilniaus skyrius, iš pavienių asmenų, Lenkijoje, Vokietijoje, Turkijoje, Užkaukazėje leidžiamų leidinių redakcijų, įvairių kultūros, švietimo, mokslo institucijų dovanotų knygų pamažu sudaręs daugiausia orientalistinės krypties biblioteką⁴⁵.

Bendruomenės viešajame gyvenime netrūko susirinkimų, vaidinimų, pobūvių, kuriuos totoriai, ypač jaunimas, labai mėgo.

Tačiau kultūrinio bei dvasinio atgimimo sąjūdžio mastai ir poveikis nebuvo tokie stiprūs ir įspūdingi, kaip tikėtasi. Kūrybinei, visuomeninei veiklai atsidėjo negausi elitinė entuziastingai nusiteikusi žmonių grupė, kuri stengėsi išjudinti iš sąstingio visą bendruomenę, konsoliduoti ją etniniu požymiu. Šiems gražiems siekimams trukdė centro aktyvumas, peraugęs į vidinius nesutarimus, ir provincijos indiferentiškumas. Sunku pasakyti, ar tarpusavio priekaištai turėjo pagrindą, bet „Zycie tatarskie“ puslapiuose jų netrūko. Tamara Lebedziuvna sielojosi, kad „didiesniuose miestuose, Varšuvoje arba Vilniuje, kur telkiasi akademinis jaunimas ir aukštesnio intelektualinio lygio žmonės, visi puikiai suvokia kilnius sąjungos tikslus bei uždavinius. Visai kitokia padėtis užkampių miesteliuose ir kaimuose. Ten gyveną žmonės atitrūkę nuo „kultūrinio pasaulio“, jų dažnai nepasiekia žinios apie religinį, visuomeninį ir intelektualinį gyvenimą, laikraščių jie neskaito, nes tai reikalauja piniginių išlaidų“⁴⁶.

Panašių kliūčių visuomeninei veiklai plėtoti įžvelgė L. Kričinskis, mėginęs analizuoti totorių moralines ir dvasines savybes, trukdančias rasti bendrą kalbą, išsižadėti asmeninių nesutarimų. Anot jo, atgimstanti bendruomenė, negalinti atsikratyti tuštybės, abejingumo, skeptiškumo, ambicijų, tarpusavio varžymosi, sunkiai skinasi kelią į visuomenės pripažinimą. Dar labiau ją slegia materialinės problemos: „Negalime reikalauti gyvos reakcijos į visuomenines idėjas iš žmogaus, veikiamo buities, nuolat kovojančio dėl rytdienos“⁴⁷.

Kitokių priekaištų tautiečiams dėl veiksmų vienybės ir konsolidacijos turėjo imamas A. Voronovičius (Woronowicz). Didelį nerimą jam kėlė totorių organizacijų virtimas „daiktu savyje“. Ilgainiui jos tapo uždaros, atsirado privilegijuotų ir neprivilegijuotų narių sąvoka, sumažėjo Totorių sąjungos vietos skyrių ir jų narių skaičius. Tuomet A. Voronovičius prabilo apie bendruomenės susiskaldymą dėl elito kaltės, jo veiklos principus, prieštaraujančius musulmonų religinės sąjungos ir Totorių sąjungos įstatams. Jis rašė: „Totorių visuomenę sudaro idėjos žmonės, platieji sluoksniai ir centras, su „ideologais“ susijęs politiniais saitais ir svetimas plačiajai visuomenei. Iš centro renkami mūsų organizacijų pirmininkai, sekretoriai, išdininkai, žodžiu, žmonės, pasirengę bet kuriuo momentu reprezentuoti totoriškas „vertybes bei idėjas“. Centrai priklauso išskirtinis monopolis eiti visas aukštas pareigas, atstovauti totoriams svetur. Jokia kita mūsų bendruomenės grupė nesugebėjo atsispirti poveikiui centro, kuris savo „geležine struktūra“ sunaikina arba įsiurbia naujas jė-

gas“⁴⁸. A. Voronovičiaus manymu, tai buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios dauguma bendruomenės narių nesuprato ir nepalaikė atgimimo idėjas puoselėjančių organizacijų veiklos. Jis siūlė sušaukti neeilinį Totorių sąjungos skyrių delegatų suvažiavimą, aptarti sąjungos padėtį, iš esmės keisti jos struktūrą ir veiklos principus, mėginti sutelkti visą bendruomenę, nepriklausomai nuo luominės ir visuomeninės padėties. Imamo susirūpinimas bendruomenės ateitimi, jo nuogaštavimai nesulaukė atgarsio.

Bendruomenės vienybė — socialinė problema?

Siauro asmenų rato energingos pastangos įprasminti totorių etninį ir kultūrinį egzistavimą, apibrėžti jos vietą visuomenėje, galiausiai sukurti integruotos tautinės mažumos modelį (istorinės šaknys, savita etninė kultūra, politinis lojalumas) susidūrė su neįveikiama kliūtimi. Tai bendruomenės susiskaidymas, kurį suponavo paprasta priežastis — socialinė nelygybė. Aukštesnieji sluoksniai gana objektyviai vertino socialinę susiskirstymą, ekonominius sunkumus, palietusius veik visus bendruomenės narius. Mėginimas nustatyti pasiturinčių ir nepasiturinčių totorių kiekybinį santykį gali būti įrodymas, kad turėta rimtų ketinimų kurti tautinei mažumai skirtą socialinę ekonominę programą. Šis veiklos baras, kad ir nelabai aiškiai suformuluotas, atsispindėjo Totorių sąjungos įstatuose.

J. Tochtermano (Tochtermann) surinktais duomenimis, 1933 m. Lenkijai atitekusioje teritorijoje 50% gyvenusių totorių sudarė žemdirbiai ir daržininkai, 20 — kailiadirbiai, 14% — tarnautojai ir laisvųjų profesijų žmonės⁴⁹. Likusiems 16% J. Tochtermanas, matyt, skiria nepilnamečius vaikus; savo skaičiavimo metodikos jis neaptaria. Bendruomenės nariams priklausė 686 ūkiai, iš viso apie 10 tūkst. ha žemės, daugiausia Vilniaus, Naugarduko ir Balstogės vaivadijose. Tai buvo smulkūs ūkiai: nuo 2 iki 15 ha, kuriuos turėjo 62,8% totorių. Didesni kaip 50 ha ūkiai priklausė tik keliolikai (6,1%) šeimų. Stambesnius palivarkus ir dvarus valdė totorių inteligentija, kuri nelaikė jų pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu, pati ūkių netvarkė, bet gyveno miestuose⁵⁰.

Smulkūs ūkiai garantavo totorių šeimoms minimalų pragyvenimo lygį, tačiau žemės ūkio rinkoje nepajėgė konkuruoti su lenkų ūkiais. Po Pirmojo pasaulinio karo sumažėjo daržovių, juchto, t. y. pagrindinės totorių gaminamos produkcijos, paklausa.

Paskata įtraukti žemutinius sluoksnius į atgimimo sąjūdį buvo totorių etniniai interesai. Turimi šaltiniai neleidžia kalbėti apie kokią radikalią socialinę politinę programą. Totorių sąjungos vadovaujančiai viršūnei smulkus ūkininko problemos rūpėjo tiek, kiek jų sprendimas galėjo padėti bendruomenės vienybei pasiekti. Jau pirmajam sąjungos skyrių delegatų suvažiavimui A. Jakubovskis parengė referatą, kuriame mėgino analizuoti smulkių žemdirbių ir amatininkų padėtį, apibrėžti sąjungos veiksmus, numatančius konkrečią paramą nepasiturintiems tautiečiams, bet ne daugiau. Delegatai nutarė įpareigoti Lenkijos Respublikos seimo narį A. Achmatovičių, turintį ryšių įtakinguose valdžios sluoksniuose,

pasirūpinti, jog, vykdant žemės ūkio reformą, būtų atsižvelgta į bežemių ir mažažemių totorių interesus. Labiausiai juos jaudino tai, kad, dalijant žemę, nebūtų pažeistas mečėčių, kapinių, seniau totorių nuosavybėje buvusių valdų ribos. Totorių sąjungos Centro taryba turėjo surinkti medžiagą apie žemdirbių padėtį, surašyti bežemių ir mažažemių pageidavimus, pavesti vietiniams sąjungos skyriams materialiai remti neturtingas šeimas, tuo tikslu rinkti aukas per pamaldas mečėtėse⁵¹.

Tačiau šie gražūs ketinimai nebuvo įgyvendinti. Totorių žemdirbiai ir toliau kentė nepriteklių, dėl nedidelių žemės ūkio produktų kainų jų produkcija nedavė pelno. Dalis visuomenės veikėjų nesėkmių priežastis mėgino aiškinti ekstensyviu ūkininkavimu, totorių konservatyvumu, nenoru perimti pažangius Vakarų Europos fermerių ūkininkavimo būdus. Antai S. Tuhan Baranovskis, susižavėjęs vokiečių fermų tvarka ir rentabilumu, ėmė plačiai propaguoti jų ūkininkavimo būdą. Siūlė iš skirtingų totorių gyvenviečių parinkti kelis energingus, jaunos, norinčius dirbti asmenis ir siūsti į vokiečių fermas išmokti našiai dirbti, įgytas žinias taikyti savo ūkiuose. Novatorių patirtį galėtų perimti žemdirbiai ir daržininkai⁵².

Tai buvo tipiškas inteligentijos požiūris į socialines problemas: mokėjimas matyti, bet negebėjimas veikti skatino kurti nerealius planus, kurie neturėjo jokio poveikio buičiai palengvinti. O ji nebuvo optimistiškai nuteikianti, jei prieš Antrąjį pasaulinį karą 80% bendruomenės narių skurdas pasiekė tokią ribą, jog geriausia išeitimi imta laikyti emigraciją į Turkiją⁵³. Reikia manyti, kad šiaip jau nepriešiški aukštesnių ir žemesnių sluoksnių santykiai vis dėlto nedarė teigiamos įtakos totorių atgimimo sąjūdžiui. Nepasiturintis žemdirbys ar amatininkas nepatikliai, o kartais visiškai abejingai žvelgė į inteligentijos veiklą.

Atgimimo pamatas — tikyba?

Musulmonų tikyba buvo aktyvus veiksnys, sulaukęs visišką totorių etninę asimiliaciją, skyręs juos nuo kitų Lenkijos ir Lietuvos žemių gyventojų ir jungęs tarpusavyje. Musulmonų konfesinės bendruomenės savarankiškumas, kuriam buvo duotas Lenkijos valdžios sutikimas, šiuose kraštuose nematytas ir totorių dar nepatirtas dalykas, leido ne tik kurti organizacines struktūras, bet ir suteikti religijai totorius vienijančio prado reikšmę. Ar šiomis galimybėmis pasinaudota pakankamai, aiškiai rodo mufčio J. Sinkievičiaus ir jį supančios žmonių grupės pastangos suteikti konfesijai kur kas iškilėsių funkcijų, nei buvo prieš tai. Tos pastangos dvejopos. Pirma, pradėta ieškoti kontaktų su islamo pasauliu, antra, susirūpinta vietos musulmonų religiniu švietimu ir dvasininkų rengimu. Pastarasis dalykas buvo toks nebūdingas vietos musulmonams, kurie tradiciškai rinko dvasininkus dažniausiai iš savo tarpo, kad galime daryti prielaidą apie krikščionių bažnyčios modelio įtaką musulmonų konfesijos europeizavimuisi.

Užmegzti ir palaikyti ryšius su musulmonų kraštais veik išimtinai priklausė mufčio kompetencijai. Jis keletą kartų vyko į Artimųjų Rytų šalis, o tam bendruomenė teikė didelę reikšmę. Susidomėjimas, kurį pa-

rodė Rytų šalių religinės ir kultūrinės organizacijos atskilusia bendratikių saujele, galėjo reikšti konkrečią paramą neturtingai bendruomenei: ne mažiau muftiui rūpėjo ir asmeninis autoritetas bendratikių akyse.

Taigi J. Sinkievičius 1926 m. dalyvauja Viso pasaulio musulmonų kongrese Egipte, 1930 m. drauge su Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Rytų skyriaus viršininko pavaduotoju E. Račinskiu (Raczyński) keliauja po Egiptą, Chidžazą (Saudo Arabiją), Palestiną ir Siriją. Šioje kelionėje atliko kiekvienam musulmonui privalomą chadžą į Meką ar Mediną, 1932 m. vėl vyko į minėtas šalis, išskyrus Chidžazą; vietoj jo pasirinko Turkiją. Iškilmingos audiencijos pas Egipto karalių Fuadą I, Chidžazo valdovą Ibn Saudą, susitikimai su teologais, mokslininkais, įtakingais valdininkais, žurnalistais pateisino J. Sinkievičiaus lūkesčius. Nuolat pabrėždamas politinį savo misijos pobūdį, padėjo Lenkijos vyriausybei rasti bendrą kalbą su musulmonais, mat lenkų tolerancija ir parama totoriams paliko gerą įspūdį. Muftis parsivežė Egipto karaliaus dovanotų lėšų (230 tūkst. zlotų) mečetėms atstatyti, religinių knygų ir manuskriptų, Rytų teologų konsultuojamas, pataisė totorių religinių knygų tekstus, susijusius su liturginėmis apeigomis⁵⁴. 1935 m. J. Sinkievičius ir A. Churamovičius buvo deleguoti į Europos musulmonų kongresą Ženevoje. Jame muftis perskaitė du pranešimus: „Tolerancija islame“ ir „Lenkijos musulmonų religinė padėtis“⁵⁵.

Lietuvos totoriai neturėjo išsimokslinusių dvasininkų, teologų. Vienintelė išimtis buvo muftis, kuris puikiai suprato, kad religijos vaidmuo bendruomenėje priklausė nuo konfesijos modernizacijos. Namų sąlygomis išaugintas dvasininkas buvo menka paspartis. Todėl Muftijatas, valdžios parentas, išsiuntė į Kairo al Azharo universitetą studijuoti teologijos du baigusius orientalistikos mokslus Lvovo universiteto absolventus — Ali Voronovičių ir Mustafą Aleksandrovičių. Tiesa, pastarasis vėliau buvo paskirtas dirbti Lenkijos Respublikos konsulate Jeruzalėje⁵⁶, tačiau jo teologinės žinios pravertė rašant „Trumpą islamo religijos apybraižą“ („Krótki zarys religii islamu“), kurią skyrė Lietuvos totoriams. A. Voronovičius, išrinktas Varšuvos bendruomenės imamui, buvo pripažintas vienu iškiliausių totorių sąjūdžio veikėjų.

Baigusieji teologijos mokslus negalėjo kompensuoti bendro menko musulmonų dvasininkijos religinės kultūros lygio. Nors žemesniesiems dvasininkams pirmiausia buvo skirta Muftijato leidžiama literatūra (2 arabų kalbos pradžiamoksliai, „Pranašų istorija“, A. Smaikievičiaus „Tadžvidas — Korano skaitymo menas“, J. Sinkievičiaus išverstos „Korano eilės“), šis luomas labiau domėjosi kasdienėmis savo pareigomis nei švietimu.

Aukščiausioji musulmonų kolegija ir Muftijatas mėgino įvesti privalomą islamo pagrindų mokymą. Manyta Lenkijos Religijos reikalų ir visuotinio švietimo ministeriją prašyti finansinės paramos, Vilniuje organizuoti trijų mėnesių kursų tikybos mokytojams (hodžoms) ir žemesniesiems dvasininkams. Netgi buvo parengta mokymo programa, į kurią įtraukti tokie dalykai, kaip islamo istorijos bruožai, apeigos pagal Abu Hanifos mokymą, musulmonų politinė ir kultūros istorija, religinės literatūros skaitymas, lenkų kalba⁵⁷. Šį sumanymą nespėta įgyvendinti.

Dvasininkų švietimas Lietuvos totoriams buvo nenusisekusi naujovė, bet tradicinis religinės bendruomenės centras — mečetė — ir tarpukariu neprarado savo reikšmės. Ji išliko stabiliausia religinės bendruomenės ryšių forma ir saugojo ją nuo išsisklaidymo ir susvetimėjimo. Galbūt todėl uoliai rūpintis statyti ir restauruoti mečetas. 1928 m. buvo atstatyta Liachovičių mečetė, 1934 m. iškilo naujas musulmonų šventyklos pastatas Vydžiuose, veikė Varšuvos mečetės statybos komitetas, tačiau karas sutrukdė ją pastatyti⁵⁸. Į pamaldas, švęsti religinių švenčių rinkosi visa bendruomenė. Ypač daug maldininkų susirinkdavo miziaruose (kapinėse) į kasmetines pamaldas už mirusiųjų sielas. Antai 1937 m. gegužės 27 d. tokios pamaldos vyko Dokšicuose, dalyvavo 350 maldininkų, birželio 25 d. — Vileikos aps. Dolhinovo vls. Karolinų dvare⁵⁹.

Religinės egzistencijos pagyvėjimas buvo tiek atsakas į vyriausybės tolerantišką poziciją, rodomą musulmonams, tiek vidinių dvasinių nuostatų raidos išdava. Taigi islamas galėjo virsti tais gyvais saitais, kurių reikėjo etninei bendruomenei sutelkti. Tačiau tiems, kam rūpėjo totorių atgimimo sąjūdžiui suteikti platesnę prasmę ir kurie nesitenkino elementariomis tautinės mažumos teisėmis, kėlė nerimą gana indiferentiškas inteligentijos požiūris į konfesijos problemas. A. Voronovičiaus, kuris buvo dvasininkas ir kalbėjo iš suinteresuoto asmens pozicijų, pastebėjimai, matyt, turėjo realų pagrindą. Susirūpinęs jis rašė: „Didžioji mūsų inteligentijos dalis silpnai susijusi su visuomeninėmis religinėmis organizacijomis. Lenkijos musulmonams skaudžiai trūksta tarpininko, bendros kalbos, imamų su aukštuoju išsimokslinimu, kurie galėtų inteligentiją mokyti islamo. Išskyrus kelias bendruomenes, kitos nesidomi šiais dalykais. Dėl to vietoj Musulmonų religinės sąjungos veiklos turime įvairių pažiūrų varžybas, kovojančius dėl įtakos, tik ne religines idėjines grupes“⁶⁰.

Sios A. Voronovičiaus mintys, net jei jos ir šališkos, be abejo, rodo, kad atgimimo sąjūdžio elitinis pobūdis palietė ir tikybos dalykus. Musulmonų tikyba, ženklinanti totorių kaip etninės grupės išskirtinumą, eiliniams bendruomenės nariams liko kasdienių dvasinių poreikių išraiška, nepakilo iki vienybės simbolio.

Ryšiai su tautiečiais Lietuvoje ir susijungimo galimybės

Lenkijoje ir Lietuvoje gyvenančių totorių atviri ryšiai tapo įmanomi tik 1938 m., kai abi valstybės užmezgė diplomatinius santykius. Iki to laiko žinios apie tautiečius atėdavo aplinkiniais keliais. Bet, išoriniams suvaržymams nustojus veikti, Vilniuje ėmė lankytis Kauno musulmonų draugijos nariai, o „Życie tatarskie“ pasirodė informacija apie Lietuvoje gyvenančius totorius, jų visuomenines, kultūrinės, religines ir ūkines organizacijas. Neginčijamai buvo sutiktas totorių lojalumas Lietuvos vyriausybei, jų ketinimai įsilieti į lietuvių valstybę. Netgi didžiuodamasi leidinio redakcija aprašė Raižių totorių dalyvavimą Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto 500-ųjų mirties metinių išskilmėse, prezidento Antano Smetonos 60-mečio minėjime, kuris vyko pagal gražiausias karines tradicijas⁶¹.

Lenkijoje gyvenantys totoriai buvo įsitikinę, kad visiškai nebūtina siekti teritorinio bendruomenės susijungimo. Jie puikiai suvokė, jog vyraujančios tautos — nesvarbu, lenkų ar lietuvių — kultūros įtaka sąlygoja neišvengiamą tautinės mažumos asimiliaciją. Jai atsispirti būtina rasti visai bendruomenei priimtina būdą. Vienijimasis turėjo būti pasiektas bendros religijos pagrindu. Neatsitiktinai S. Tuhan-Baranovskis rašė: „Manau, kad Lietuvoje gyvenantys totoriai patys puikiai supranta ir jaučia poreikį susijungti su Lenkijos totoriais išimtinai religijos požiūriu ir pripažinti aukščiausiąją valdžią Lenkijos muftio asmenyje“⁶².

Susijungimo klausimo rimčiau svarstyti neteko. 1939 m. spalio 10 d. Tarybų Sąjungos ir Lietuvos pasirašyta sutartimi Vilnius ir Vilniaus sritis buvo perduota Lietuvai. Perėmusi miestą ir sritį, Lietuvos vyriausybė tų pačių metų spalio 27 d. priėmė „Vilniaus ir jo srities tvarkymo įvedamąjį įstatymą“, kuriuo buvo naikinamos visos Vilniuje veikusios draugijos, organizacijos, klubai⁶³. Kartu su kitomis lenkų laikotarpio organizacijomis juridinę teisę egzistuoti prarado ir Totorių kultūros ir švietimo sąjunga. Aptariamuoju laikotarpiu Lietuvos vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriaus duomenimis, Totorių sąjungai priklausė 121 asmuo (92 vyrai ir 29 moterys). Paskutinę valdybą sudarė O. Kričinskis (pirmininkas), S. Bazarevskis, A. Hamidas Churamovičius, K. Murza Murzičius, J. Romanovičius, S. Romanovičius⁶⁴. Vilniaus miesto ir apskrities viršininko 1940 m. balandžio 26 d. potvarkiu Totorių sąjungos veikla buvo sustabdyta⁶⁵. Vilniuje likę jos nariai nemėgino veiklos plėtoti ar kaip kitaip reikšti pretenzijas. Spėjama, kad sąjungos turtas buvo paliktas saugoti vienam jos nariui, gyvenusiam Universiteto gatvėje 2, bt. 1. Tai galėjo būti S. Bazarevskis arba 1939 m. rudenį iš Varšuvos į Vilniaus universitetą grįžęs O. Achmatovičius ir dėstęs jame iki uždarymo. Tarybų Sąjungai okupavus Lietuvą, neveikiančių lenkų laikotarpio draugijų turto klausimai dar nebuvo išspręsti. 1940 m. rugsėjo 7 d. buvusiai Totorių sąjungos valdybai ir Lietuvos TSR švietimo liaudies komisariatui buvo išsiųstas Vilniaus miesto ir apskrities viršininko potvarkis. Juo pranešta, kad neveikiančių draugijų turto paskirčiai nustatyti komisijos nutarimu buvusios Totorių sąjungos nuosavybė perduodama Švietimo liaudies komisariatui. Ketvirtadalis lėšų turėjo būti įnešta į Lietuvos banke atidarytą Liaudies kultūros fondo einamąją sąskaitą. Sąjungos knygas, bylas, antspaudus ir vėliavas liepta atiduoti Vilniaus miesto viršininkui⁶⁶. Kadangi mieste nerado buvusios sąjungos valdybos narių, jie liko neinformuoti apie savo archyvo likimą.

Muftijatui, kaip religinei organizacijai, buvo taikytos švelnesnės priemonės. Jis neteko juridinių teisių, bet nebuvo panaikintas; jo veikla sustabdyta laikinai. 1939 m. spalio 10 d. Muftijatui liko pavaldžios tik trys iš buvusių devyniolikos parapijų — Vilniaus, Nemėžio ir Keturiasdešimt Totorių kaimo su 567 tikinčiaisiais⁶⁷.

Muftis J. Šinkievičius, žinodamas, jog Lietuvoje nėra aukščiausios musulmonų konfesijos valdžios, ėmė rūpintis leidimu įteisinti Muftiją. Kol toks leidimas negautas, Vilniaus miesto ir srities viršininkas J. Šlepetys sutiko, kad nuo Muftijato patalpų būtų nuimti antspaudai, o muftis ir sekretorius galėtų eiti savo pareigas⁶⁸.

1940 m. pavasarį J. Sinkievičius kreipėsi į Lietuvos vyriausybės įgaliotinį Vilniaus krašte prašydamas teigiamai išspręsti Muftijato įsteigimo Lietuvoje klausimą, taip pat skirti musulmonų dvasininkams išlaikymą iš valstybės biudžeto, nes jokio kito pragyvenimo šaltinio jie neturi⁶⁹.

Visiškai suprantamas dalykas, kad, pasiryžęs tokiam rimtam žingsniui, kaip priešiškos valstybės organizacijos atkūrimas, muftis pirmiausia turėjo išvengti neigiamo požiūrio į musulmonų religinį centrą. Matyt, jis tikėjosi, kad Lietuvos vyriausybė tautinės mažumos konfesijos išlikimo problemas nesies su politikos klausimais. Neturėdamas vilties kitomis priemonėmis išsaugoti Muftijatą (Lenkija buvo okupuota vokiečių, ir trauktis iš Lietuvos nebuvo kur), J. Sinkievičius užėmė lojalus Lietuvai piliečio poziciją, teisindamasis gyvenęs protėvių žemėje.

Vertas dėmesio Lietuvos Respublikos švietimo ministrui adresuotas J. Sinkievičiaus raštas, kuriuo jis prašo greičiau nustatyti Muftijato ir konfesijos dvasininkų teisinę padėtį. Tiksliau J. Sinkievičiaus poziciją nusako atvirai įsiteikianti rašto preambulė. Jis rašė: „Lietuvos Nepriklausomybė visa savo Didybe pražydo senoje, Lietuvos Didžiųjų kunigaikščių įkurtoje sostinėje, amžinoje šventovėje Vilniuje! Mes pasiilgę 19 metų laukėme tikrųjų savo šeiminkų įžengiant į lietuviškąjį Vilniaus kraštą ir senąją sostinę Vilnių. Įvyko tai, ko 19 metų laukėme! Teisybė laimėjo! Teisybė ir teisė gyva! Džiaugsmo šurpas perėjo per visus Lietuvos totorius! Lietuviai įėjo į savo sostinę ne tik kaip nuolatini jos savas šeiminkas, bet ir kaip tikra šio lietuviško krašto motina! Atgaunant sostinę, mes pasitinkame ją, kaip rytų aušrą naujųjų amžių, naujiems lietuvių tautos laimėjimams.

Mes meldžiamės už laisvę, gerovę Lietuvoje! Mes organiškai suaugę su lietuvių tautos istorija, mes esame Lietuvos totoriai. Mes jungiame savo balsą prie savo mylimų lietuvių balso!.. Sioje žemėje, kur tikrieji šeiminkai lietuviai, kažin kurie smurtininkai, kažin kurie atėjūnai buvo „viešpats“, tačiau jie žlugo! Jie norėjo Vilniaus krašto Lietuvos totorius atskirti nuo laisvoje Lietuvoje gyvenančių totorių ir mėgino juos lenkinti. Tačiau totorių masės nuoširdžiai šiems „darbams“ nepritarė ir kiekvieno totoriaus pase buvo įrašyta: Lietuvos totorius“⁷⁰.

Prisiminus muftio pasakytą kalbą per vizitaciją Yvijos Murauščiznos parapijoje, „mes totoriai [...] esame dėkingi visai lenkų tautai už palankumą mums, musulmonams. Jaučiamės mūsų Tėvynės Lenkijos sūnumis ir esame pasiryžę aukotis jos gerovei“⁷¹ ir sugretinus ją su cituotu laišku, akivaizdus tautinės mažumos istorinis tragizmas. Tai, ką vadiname neutraliu lojalumo terminu, iš tikrųjų yra etninių bendrijų susitaikymas su esama padėtimi ir prisitaikymas prie istorinių aplinkybių diktuojamų sąlygų. Šiuo atveju antrame plane atsидuria tautiniai jausmai, patriotizmas, kur kas svarbesnį vaidmenį ima vaidinti išlikimo, etninio saugumo veiksnys. Vien dėl to lenkų istorikų teiginys apie Lietuvos totorių sulenkėjimą gali būti priimtinas su išlygomis. Lenkų, kaip, beje, ir lietuvių, kultūros įtaka neabejotinai turėjo reikšmės totorių asimiliacijai. Tačiau geopolitiniai reiškiniai sąlygojo tautinių mažumų pilietinės orientacijos pasikeitimus, dažnai vertė rinktis konformistinę poziciją.

Akivaizdiems mėginimams išsaugoti konfesijos teisinę padėtį, musulmonų autokefaliją priešinosi dalis Lietuvoje gyvenusių totorių bendruomenės narių. Paaiškėjus, kad Muftijatas pretenduoja vadovauti visoms susijungusių Lietuvos dalių musulmonų parapijoms, Vilniaus miesto ir apskrities viršininkas gavo anoniminį totorių laišką, kuriame Totorių sąjungos ir Muftijato veikėjai kaltinami prolenkiškomis, antilietuviškomis nuotaikomis, priešiška Lietuvai veikla. Laiško autoriai reikalavo nedelsiant uždaryti Muftijatą, neišduoti J. Sinkievičiui Lietuvos piliečio paso⁷².

1940 m. birželio įvykiai nutraukia Muftijato — vienintelės visą Lietuvos ir Lenkijos gyvavimo laikotarpį buvusios savarankiškos musulmonų religinės organizacijos — bylą. Dar yra išlikusios informacijos, kad iki birželio 3 d. totoriai Vilniuje mėgino legalizuoti savo veiklą, pasivadinę Totorių labdaros draugija, tačiau jų prašymas nebuvo patenkintas⁷³.

Išvados

Lietuvos totorių etnokultūrinis atgimimas, susiklosčius tam tikroms geopolitinėms aplinkybėms, plačiausią mastą įgavo tarpukario laikotarpiu Lenkijos Respublikoje. Vietinė totorių bendruomenė, palaikoma Lenkijos valdžios, pasiekė musulmonų konfesijos autokefalijos, įkūrė savo organizaciją. Totorių inteligentijos veikla apėmė kultūros, švietimo ir labdaros sritis.

Totorių sąjūdis subrandino plejadą iškilių asmenybių, deklaravusių istorinį totorių ryšį su dviem Europos tautomis — lietuviais ir lenkais, ieškojusių sąlyčio su musulmonų pasauliu per bendrą religiją. Aptariamuoju laikotarpiu totoriai įgavo pasitikėjimo savimi kaip gerbiama, lygiateisė visuomenės dalis, po kruopelytę surinko išbarstytas kultūros vertybes, mėgino sukurti savarankišką orientalistikos mokslo šaką — Lietuvos totorių istoriją.

Šių dienų požiūriu, ko gero, opiausias yra totorių pozicijos klausimas konfrontavusių Lenkijos ir Lietuvos valstybių atžvilgiu. Totorių bendruomenei būdingas lojalumas visoms valdančiosioms vyriausybėms gali būti aiškinamas savisaugos jausmu, noru išlikti, neišnykti kaip tautinei mažumai. Glaudūs ilgaamžiai totorių ryšiai su Lenkija ir Lietuva, jų gyvenviečių išsidėstymas ginčijamose žemėse vertė totorius taikytis prie dažnų geopolitinių permainų, nesivelti į abiejų valstybių politinius konfliktus. Turėdami užtikrintą, įstatymų garantuotą valstybės paramą, totoriai mėgino taikytis prie esamų sąlygų. Negalima pamiršti ir to, kad ši tautinė mažuma per amžius buvo asimiliuojama, daugiausia patirdama lenkiškos kultūros įtaką. Taip tam tikra prasme ji virto „neutralia“ visuomenės dalimi, o tai gerokai sąlygojo totorių mentalitetą.

¹ Borawski P., Dubiński A. Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1989. S. 144—146.

² Rocznik tatarski. Wilno, 1932. T. 1. S. XVIII.

³ Borawski P., Dubiński A. Op. cit. P. 150—151.

⁴ Lietuvių Mokslo Draugija // Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. Rėnkraščių skyrius. F. 255—1099. L. 1.

- ⁵ Miśkiewicz A. Tatarzy polscy. 1918—1939. Warszawa, 1990. S. 62.
- ⁶ Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. K., 1923. P. 47; Kalendarz muzułmański za rok 1939. Wilno, 1939. S. 80—81.
- ⁷ Miśkiewicz A. Tatarzy polscy; Miśkiewicz A. Mniejszość tatarska w Polsce w latach 1918—1939 // Przegląd Historyczny. 1986. N 2.
- ⁸ Borawski P., Dubiński A. Op. cit. P. 150—168; Sobczak J. Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu w II Rzeczypospolitej // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1988. T. 79, zesz. 3. S. 501—520.
- ⁹ Borawski P., Dubiński A. Op. cit. P. 153—154.
- ¹⁰ Krawiec L. Zarys dziejów ludności tatarskiej w Rzeczypospolitej Polskiej // Tatarzy w Polsce. Wilno, 1936. S. 32.
- ¹¹ Miśkiewicz A. Tatarzy polscy. S. 64.
- ¹² Ten pat. P. 35—36; Z kraju // Życie tatarskie (toliau — ZT). 1935. N 3. S. 16.
- ¹³ Miśkiewicz A. Tatarzy polscy. S. 37.
- ¹⁴ Dziaduliewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Wilno, 1929. S. 329; Miśkiewicz A. Mufti na Rzeczypospolitą Polską dr. Jakub Szynekiewicz // Życie muzułmańskie. 1986. N 1. S. 11; Lietuvos Respublikos švietimo ministerija. Kultūros reikalų departamentas. Statistinės žinios apie Lietuvoje veikiančias tikibas, bažnyčias, kungius etc. // Lietuvos valstybinis archyvas (toliau — LVA). F. 391. Ap. 4. B. 1847. L. 3.
- ¹⁵ Miśkiewicz A. Tatarzy polscy. P. 48—55.
- ¹⁶ Vilniaus miesto ir apskrities viršūninko fondas. Likviduotas „Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów“ // LVA. F. 401. Ap. 2. B. 40. L. 2.
- ¹⁷ Ten pat. L. 3—8.
- ¹⁸ Kronika // ZT. 1938. N 2. S. 6.
- ¹⁹ Starostwo grodzkie Wileńskie. Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej // LVA. F. 53. Ap. 23. B. 1798. L. 13.
- ²⁰ Ten pat.
- ²¹ Ten pat. L. 7—8.
- ²² Z ruchu kulturalno-oświatowego Tatarów polskich. Wilno, 1929. S. 21.
- ²³ LVA. F. 53. Ap. 23. B. 1798. L. 14, 45.
- ²⁴ Sprawozdanie z działalności Rady Centralnej Młodzieży Tatarskiej Rzeczypospolitej Polskiej // ZT. 1938. N 2. S. 13.
- ²⁵ LVA. F. 53. Ap. 23. B. 1798. L. 13.
- ²⁶ Tochtermann J. J. Struktura wiekowa ludności tatarskiej w Polsce // ZT. 1937. N 10. S. 13.
- ²⁷ Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Sekretariat (toliau — USB). S. Bazarvskio asmens byla // LVA. F. 175. Ap. 1. B. 1. Bb. 110. L. 1, 9.
- ²⁸ Czy wiesz kto to jest? Warszawa, 1938. T. 1. S. 3; Rocznik tatarski. T. 1. S. 327.
- ²⁹ USB. Osmano Achmatovičiaus asmens byla // LVA. F. 175. Ap. 1. B. 1. Bb. 191. L. 1, 40, 51, 85.
- ³⁰ Czy wiesz kto to jest? S. 3.
- ³¹ Polski słownik biograficzny. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. T. 15/3, Zesz. 66. S. 456—457.
- ³² Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa; Łódź, 1972. S. 475—476; Polski słownik biograficzny. T. 15/3, Zesz. 66. S. 455—456.
- ³³ Wieści z kraju // ZT. 1934. N 2. S. 15.
- ³⁴ Rejchman I. Mahomet a świat muzułmański. Warszawa, 1958. S. 254—255.
- ³⁵ Rocznik tatarski. Wilno, 1932. T. 1.
- ³⁶ Rocznik tatarski. Zamość, 1935. T. 2.
- ³⁷ Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografji historyczno-etnograficznej // Rocznik tatarski. Warszawa, 1938. T. 3.
- ³⁸ Varšuvos universiteto biblioteka. Rankraščių skyrius. S. Kričinskio fondas, 1680. L. 13—31.
- ³⁹ Katalog Tatarskiego muzeum narodowego w Wilnie (Rok istnienia muzeum — pierwszy). Wilno, 1929.
- ⁴⁰ Zbiór rękopisów w Muftiacie. Podał Stefan Tuhan-Mirza Baranowski // Rocznik Tatarski. T. 1. S. 314—315.
- ⁴¹ Krawiec L. Op. cit. P. 30—31.
- ⁴² LVA. F. 53. Ap. 23. B. 1798. L. 48.

- ⁴³ Ten pat. L. 30, 40.
⁴⁴ Ten pat. L. 21, 24.
⁴⁵ Ten pat. L. 32—33.
⁴⁶ Lebedziówna T. Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej // ZT. 1934. N 5. S. 13.
⁴⁷ Kryczyński L. O trudnościach pracy społecznej // ZT. 1937. N 8. S. 6—7.
⁴⁸ Woronowicz A. O potrzebie zwołania Nadzwyczajnego zjazdu delegatów oddziałów ZKOTRP // ZT. 1938. N 11. S. 15.
⁴⁹ Tochtermann J. J. Struktura wiekowa... S. 13.
⁵⁰ Tochtermann J. J. Stan współczesnego rolnictwa tatarskiego w Polsce // ZT. 1938. N 7. S. 14—15.
⁵¹ Z ruchu..., S. 18.
⁵² Tuhan-Baranowski S. Ceł pracy społecznej // ZT. 1937. N 10. S. 4.
⁵³ Woronowicz A. Nasza praca społeczna // ZT. 1937. N 9. S. 5.
⁵⁴ J. Sinkievičius kelionių aprašymai paskelbti: Sprawozdanie z podróży Muftiego dr. J. Szynkiewicza do Egiptu, Hedżasu, Syrii i Palestyny w czasie od 18.III. do 18.VII. 1930 r. // ZT. 1934. N 1—12; 1935. N 1—2; Sprawozdanie z podróży do Turcji, Syrii, Palestyny i Egiptu od 9.IV do 9.XI. 1932 r. // Przegląd Orientalistyczny. 1927. N 11. S. 1—3.
⁵⁵ Muzułmański Kongres Europejski w Genewie // ZT. 1935. N 11. S. 1—3.
⁵⁶ Miśkiewicz A. Tatarzy polscy. S. 84.
⁵⁷ Woronowicz A. Kurs nauki religii islamu dla hodźych i duchowieństwa // ZT. 1939. N 8. S. 4—5.
⁵⁸ Otwarcie meczetu w Widzach // ZT. N 7. S. 14; Opis ofiarodawców na budowę meczetu w Warszawie // ZT. 1937. N 1. S. 24; Woronowicz A. Przyczynek do historii meczetów w Polsce // ZT. 1937. N 12. S. 3.
⁵⁹ Z kraju // ZT. 1937. N 7. S. 21; N 8. S. 20.
⁶⁰ Woronowicz A. O oblicze religijne muzułmanów polskich // ZT. 1939. N 3. S. 2.
⁶¹ Życia tatarów na Litwie. Rejże // ZT. 1939. N 1. S. 16; Tuhan-Baranowska M. Życia tatarów na Litwie // ZT. 1939. N 2. S. 17—19.
⁶² Tuhan-Baranowski S. Łączność z tatarami na Litwie // ZT. 1939. N 7. S. 1.
⁶³ Zepkaitė R. Vilniaus istorijos atkarpa. 1939—1940. V., 1990. P. 61.
⁶⁴ LVA. F. 401. Ap. 2. B. 40. L. 7 (a. p.).
⁶⁵ Ten pat. L. 10.
⁶⁶ Ten pat. L. 12.
⁶⁷ Apie Vilniaus mahometonų Muftijatą // Ten pat. B. 160. L. 1, 7 (a. p.).
⁶⁸ Ten pat. L. 17—18.
⁶⁹ Vyriausybės įgaliotinis Vilniui ir Vilniaus sričiai. Musulmonų ir karaimų dvasiškumą pranešimai apie jų tikėjimo istoriją, šventyklų stovį ir kulto tarnų materialinę padėtį 1939—1940 m. // LVA. F. 317. Ap. 1. B. 7. L. 2.
⁷⁰ Ten pat. L. 3.
⁷¹ Z kraju // ZT. 1934. N 8. S. 16.
⁷² LVA. F. 391. Ap. 4. B. 1846. L. 44—47.
⁷³ Vidaus reikalų ministerija. Bendro pobūdžio susirašinėjimais draugijų reikalais // LVA. F. 377. Ap. 10. B. 225. L. 144.

Gauta 1992 m. kovo mėn.

Summary

TAMARA BAIRASAUSKAITE

TENDENCIES OF THE ETHNOCULTURAL TATAR REVIVAL IN VILNIUS AND VILNIUS REGION IN 1923—1939

Tendencies and manifestations of Tatar revival movement in Lithuania in the interwars period are analysed in the article for the first time in the Lithuanian historiography. The "settled" movement stage is thoroughly analysed, when constantly acting religious and lay organizations have been formed, when various forms of activities

have been developed, seeking the main goal—to consolidate ethnocultural existence.

On the basis of earlier experience a secular organization—the Union of Tatar Culture and Education of the Polish Republic—was established in 1925. The Muftiate became the centre of the Moslem confessional community (1925), after the arrangement of juridical relations with the State the Supreme Moslem College was elected (1938). Tatar youth established their own separate organization in 1934.

Activity directions of the elite of society are described in the article, as well as publishing and educational work, the causes of the failures of the movement, attempts to find the ground of consolidation of socially nonuniform community. The attempts were made to find a support for ethnic consolidation by the improvement of spiritual and material existence forms in the confession.

The attempts of the Polish and Lithuanian Tatars to unite territorially split community are also discussed in the article as well as civic concepts and actions of Tatars of Vilnius and Vilnius Region after the events of October 10, 1939.